

حضور عناصر طبیعت در جای نام‌های جغرافیایی تهران معاصر

فرشاد امیراصلانی^۱ و الهام مرتضوی سرمد^۲

^۱ دکتری جغرافیا، عضو هیئت علمی دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران fami8991@uni.sydney.edu.au

^۲ کارشناس ارشد زبان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران emsarmad@gmail.com

چکیده

جای نامها، نامهایی هستند که برای اشاره به ویژگیهای جغرافیایی مانند شهرها، استانها، بخشها، روستاها، اماکن مقدس، کوهها، رودخانه ها، جزیره ها و امثالهم استفاده می شوند. این پژوهش با معرفی و مروری مختصر بر سابقه تاریخی تهران، میزان حضور، نقش و جایگاه عناصر طبیعت را در جای نامهای مناطق بیست و دوگانه زیرپوشش شهرداری تهران بررسی کرد. بررسی آماری میزان کاربرد هریک از عناصر طبیعی یاد شده نشان داد که در کل، ۷۳ درصد مناطق بیست و دوگانه شهرداری تهران دست کم از یک عنصر طبیعت در ساختار جای نامهای محلات خود استفاده کرده اند. در این پژوهش، نامگذاری رسمی و حضور پررنگ جای نامهای جغرافیایی در مناطق شهری تهران به سه دوره تقسیم شد: دوره اول آغاز نامگذاری رسمی مناطق شهری در تهران همزمان با آغاز تحولات تهران در زمان قاجار؛ دوره دوم پس از سرنگونی سلسله قاجار و دوره سوم پس از انقلاب اسلامی.

واژه های کلیدی: جای نام، تهران، طبیعت

۱- مقدمه

جای نامها^۱، نامهایی هستند که برای اشاره به ویژگیهای جغرافیایی مانند شهرها، استانها، بخشها، روستاها، اماکن مقدس، کوهها، رودخانه ها، جزیره ها و امثالهم استفاده می شوند [۵]. جای نامها به عنوان زنجیره ای مرکب از عناصر تاریخی، فرهنگی، مذهبی، یا جغرافیایی هستند که موید یک "ماهیت"^۲ هستند. جای نامها اختیاری یا "من درآوردی"^۳ نیستند بلکه مکمل مکانهایی هستند که به آنها تعلق دارند [۳]. جای نامها به عنوان نماد کشورها و سلسله حکومتها ایفای نقش می کنند [۴]. حتی در برخی موارد، جای نامها سبب بروز تنشهای منطقه ای در میان دو یا چند کشور همسایه می شوند. تلفظ کردن جای نامها برای گردشگران خارجی برای یافتن آدرس مشکلاتی را سبب می گردد [۱]. در کشورهایی مانند استرالیا که "کلنی شدن" جوامع دیگر مانند اروپایی ها در آنها اتفاق افتاده است، جای نامهایی که افراد بومی استرالیا در طول سالها وضع کرده اند پس از کلنی شدن تغییر یافته اند [۳]. اگرچه جای نامها بر مبنای هویت های توپوگرافی، فرهنگی، مذهبی و حتی شخصی هستند، در برخی موارد از آنها برای نامگذاری افراد استفاده می شود. برای مثال، مردم یکی از مناطق کشور ژاپن برای نامگذاری فرزندان خود بر اساس یک جای نام محلی، با دولت محلی به ستیز پرداختند [۶]. علت اصرار خانواده های ژاپنی برای انتخاب این نوع جای نام، بیان هویت منطقه ای و فرهنگی آن منطقه ذکر شده است [۶].

در بسیاری از مناطق جهان میان نامهای رایج و نامهای رسمی آنها اختلاف وجود دارد. برای مثال، در یک پژوهش در بررسی نام بخشها، زیربخشها، روستاها و معبدهای کشور تایلند مشخص شد که نامهای رایج در میان عامه مردم متفاوت از نامهای رسمی آن مناطق است [۵].

اگرچه سالهاست که جای نامها در بسیاری از کشورها در حال بررسی و مطالعه هستند ولی هنوز خلاهای اطلاعاتی و تاریخی زیادی درباره آنها وجود دارد. حتی هنوز باور بر این است که ریشه شناسی جای نامهای شهرهای معروف جهان اسرار ناگفته زیادی دارند [۲].

این پژوهش بر آن است تا با مروری مختصر بر سابقه تاریخی تهران، میزان حضور، نقش و جایگاه عناصر طبیعت (مانند آب و گیاهان) را در جای نامهای شهر تهران به عنوان پایتخت، پرجمعیت ترین و بزرگترین شهر ایران تعیین کند. لازم به ذکر است که گرچه به نظر می رسد خود نام "تهران" صدها سال است که دست نخورده مانده، نام "ایران" از ۱۹۳۵ میلادی و به دنبال تغییرات حکومتی از قاجار به پهلوی به طور رسمی به جای "پرشیا"^۴ رایج شده است [۱]. این تغییر نام ایران هم راستا با بروز تغییرات شگرف در ساختار اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بوده که از آن زمان به این سو شاهد آن بوده ایم.

۲- تهران

۲-۱- سابقه تاریخی تهران

در پژوهشی به زبان انگلیسی [۷]، روند تاریخی شهر تهران بررسی شده که چکیده ای از آن در این بخش ارائه شده است:

شاید اولین اشاره مکتوب تاریخی به جای نام "تهران" مربوط به سال ۱۱۱۶ میلادی می شود، اگرچه توصیف مصوری از آن به دست نیامده است. نوشته ها حاکی از آن هستند که تهران علیرغم نزدیکی با شهر مهم و تاریخی ری، تا سده ۱۵ میلادی جایگاه چندان مهمی در میان شهرهای ایران نداشت. در اوایل دوره صفویه، تهران اهمیت یافت و دیواره های چند ضلعی اطراف آن احداث شد ولی بعد در زمان شاه عباس مورد بی توجهی قرار گرفت. هرچند که این دیوارها بعدها در هجوم افغانها تخریب شدند. در زمان نادرشاه افشار، شهر مشهد به تهران ارجحیت یافت. در دوران زندیه نیز علیرغم توجه به این شهر و ساخت بنای مجلل در آن، شیراز به پایتختی انتخاب شد. دوره قاجار که تهران به عنوان پایتخت (دارالخلافه) اعلام شد، سرآغازی بود برای توسعه شهری تهران، به طوری که گزارش یک خارجی ساکن ایران در سال ۱۸۰۹ میلادی (۱۱۸۸ شمسی) نشان می دهد که تهران صاحب ۱۲ هزار خانه، ۶ مسجد، ۳ یا ۴ مکتبخانه، ۱۵۰ حمام عمومی و ۲ میدان شد. در این دوره، ناصرالدین شاه با اصرار بر الگوی شهرهای اروپایی برای توسعه تهران، فعالیتهای عمرانی را گسترش داد.

۲-۲- تهران به عنوان پایتخت

ایران در طول تاریخ شاهد تحولات و فراز و نشیبهای زیادی در عرصه های مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بوده است. ازجمله مهمترین آنها، عدم تثبیت درازمدت یک پایتخت معین در ایران دست کم تا پیش از زمان قاجار یعنی بیش از ۲۰۰ سال پیش بوده که از آن پس، تهران به عنوان پایتخت معرفی شده است. از سوی

دیگر، سرعت رشد شهرنشینی در ایران نیز بسیار شتابنده و سریع بوده است، به طوری که در یک دوره صدساله بین سال ۱۲۸۰ شمسی و ۱۳۸۰ شمسی، درصد شهرنشینی از ۲۰ به ۶۶ درصد (بیش از ۳ برابر) افزایش یافت. در مورد تهران نیز تغییرات بسیار سریع بوده اند. تغییرات بسیار محسوسی در تمام جنبه های این شهر رخ داده که مهمترین آنها، افزایش بی رویه جمعیت و مساحت جغرافیایی آن است. در یک دوره صدساله بین سال ۱۲۸۰ شمسی و ۱۳۸۷ شمسی، جمعیت تهران از حدود ۲۵۰ هزارنفر به ۸ میلیون نفر یعنی ۳۲ برابر افزایش یافت. علاوه بر جمعیت، گستره محیطی شهر تهران نیز افزایش یافته، به طوری که مساحت تهران از ۱۹ کیلومتر مربع در سال ۱۲۷۳ شمسی به ۷۰۰ کیلومتر مربع در ۱۳۹۰ شمسی رسیده است (بیش از ۳۷ برابر). مناطقی مانند تجریش و قلهک که زمانی حومه تهران بودند، الان به عنوان یکی از بخشهای کوچک شهر تهران به شمار می روند. شکی نیست که چنین رشد شتابان جمعیتی در تهران به توسعه مناطق مسکونی، خیابانها، بزرگراهها و میدانها نیاز داشته و از این نقطه نظر، تنوع جای نامها برای تعیین آدرس پستی و هویت محلی هر منطقه الزامی شده است.

۳-۲- جای نامهای تهران

نامگذاری رسمی و حضور پررنگ جای نامهای جغرافیایی در مناطق شهری تهران را شاید بتوان به ۳ دوره تقسیم کرد:

دوره اول: نامگذاری رسمی مناطق شهری در تهران همزمان با آغاز تحولات آن در پی استقرار دولت مرکزی در زمان قاجار و انتخاب تهران به عنوان پایتخت آغاز شد. از نظر محیطی، باغها و بناهای شهری و از نظر اجتماعی، ساخت مساجد، مراکز درمانی و مرکز آموزش عالی دارالفنون در آن توسعه یافت و بر رونق شهر افزودند. بیشتر جای نامهای تهران در آن دوره بر اساس نام اعضای دربار قاجار و خانواده آنان تعیین می شد که هنوز هم برخی از آن نامها رواج دارد (مانند کامرانیه). با تملک رایگان اراضی وسیع از سوی دربار قاجار در تهران، تنها زحمت نامگذاری آن اراضی بود که آن هم توسط خود آن فرد به سرعت انجام می گرفت و نام خود را بر آن می نهادند! به هر حال، در اسناد تاریخی بر این موضوع اشاره شده است که علیرغم بیسودی مطلق عامه مردم، خیابانها در این دوره دارای نامهایی به زبان فارسی شدند که روی تابلوهایی نوشته شده بودند [۷]. شاید بتوان این را نخستین گام در ارائه جای نامها و نصب تابلوهای راهنمایی در محلات تهران قلمداد نمود.

دوره دوم: پس از سلسه قاجار، پهلوی اول و به دنبال آن پهلوی دوم با رویکرد غرب-محور و بر اساس نسخه های تجویزی مشاوران و مستشاران غربی به اصطلاح تهران مدرن را پایه ریزی کردند [۷]. به ویژه مدیریت شهری تهران از زمان تعریف و تصویب قانون شهرداریها در زمان پهلوی اول [۷] دستخوش تحولات زیادی شده است. به تدریج، جمعیت از شهرهای دیگر به سوی تهران روانه شدند. به ویژه در زمان پهلوی دوم، با گسترش کارخانه ها و صنایع در تهران و افزایش درآمدها، افراد بیشتری از شهرهای دیگر به تهران مهاجرت کردند و به دنبال آن بر تعداد مناطق مسکونی، تجاری، آموزشی و خدماتی نیز افزوده شد. مناطق شهری تهران دارای خیابانها، کوچه های اصلی و فرعی، پارکها و میدانهای بیشتری شد و در نتیجه نامگذاریهای آنها الزامی شد. در مورد جای نامها، همان سبک نامگذاری رایج در زمان قاجار دنبال شد یعنی نامگذاری بر مبنای نام افراد و وابستگان دربار و القاب سلطنتی. البته، تنها تفاوت آشکار را می توان در افزایش تعداد جای نامهای مورد نیاز برای تهران در حال توسعه و تغییر برخی از آنها دانست.

دوره سوم: پس از انقلاب اسلامی، جای نامهای جغرافیایی در بیشتر شهرها و روستاها تغییر کرد. در شهر تهران، علاوه بر حذف و تغییر بیشتر جای نامهای مربوط به حکومت‌های قبل، باتوجه به گسترش و توسعه شهر تهران، هر روز جای نامهای جدیدی تعریف می شوند.

در حال حاضر، اسامی امامان (میدان/امام حسین)، قهرمانان ملی و مذهبی (بزرگراه مدرس)، اندیشمندان ایرانی (میدان/ابن سینا)، شاعران (میدان/فردوسی)، ادیبان (بلوار دکتر معین)، شهدای جنگ ایران و عراق (خیابان شهید سپهبد قری)، نمادهای ملی (میدان/انقلاب)، مبارزان ملی غیر ایرانی (خیابان/احمد قسیر)، ارقام و اعداد (۲۱۲ غربی) و نام مظاهر و عناصر طبیعت (میدان/کاج) در تعیین جای نامهای شهر تهران و هویت محلی به کار می روند. مختصات چهارگانه شمال، جنوب، غرب و شرق به صورت ترکیبی در جای نامهای مناطق تهران به وفور یافت می شوند که تاکید بر موقعیت جغرافیایی خیابانها نسبت به یکدیگر یا نسبت به بزرگراه عبوری از دل آنها دارد. این پژوهش به بررسی مورد اخیر یعنی حضور جای نامهای طبیعت گرا در محلات تهران می پردازد.

۳- مواد و روشها

گستره جغرافیایی اصلی این پژوهش، محلات مناطق شهری تهران بزرگ واقع در استان تهران و شامل مناطق بیست و دوگانه زیرپوشش شهرداری تهران است. به این معنی که جای نامهای سایر مناطق استان تهران مدنظر نبوده اند. واژه معاصر به کاررفته در عنوان، دلالت بر این دارد که بیشتر مطالب ارائه شده، به جای نامهای دوره پس از انقلاب اسلامی اشاره دارد. منبع اصلی این پژوهش، "پایگاه اطلاعات محلات شهر تهران" بود که به طور متناوب مورد بازدید قرار گرفت و اطلاعات استخراج شد. از این اطلاعات توصیفی، داده های کمی (۳۷۱ جای نام) برای تحلیل آماری در نرم افزار اکسل استخراج شدند تا نتایج قابل اعتماد آماری به دست آید.

۴- نتایج

۴-۱- طبقه بندی موضوعی

آنچه در اینجا به آن پرداخته می شود، آن گروه از جای نامهای موجود در این پایگاه اطلاعات است که در ساختار آنها یکی از نمادهای طبیعت به صورت منفرد یا ترکیبی وجود دارد. این جای نامها فقط به نام "محلات" محدود می شود. این نمادهای طبیعت به سه گروه طبقه بندی شده که به همراه جای نامهای مربوطه در زیر آورده شده اند:

پدیده های جغرافیایی: در جای نامهایی که پدیده های جغرافیایی مانند کوه، خلیج، آبگیر، دریا، آسمان، دشت و خاک در ساختار آنها به کار رفته است؛ مثال: کوهسار، خلیج فارس، شهرک دریا، آبشار، زیبادشت، دردشت، خاک سفید

فضای سبز طبیعی: شامل جای نامهایی که در ساختار آنها عناصر گیاهی یعنی گیاهان و اجزای آنها به کار رفته است، مثال: شهرک گلها یا هفت چنار؛ و جای نامهایی که در ساختار آنها فصل (بیشتر بهار یا پاییز) به کار رفته است، مثال: بهار یا بهاران

فضای سبز انسانی: در جای نامهایی که در ساختار آنها یکی از پدیده هایی که انسان در ایجاد آنها دخالت داشته (باغ) به کار رفته است؛ مثال: باغ فردوس، باغ فیض.

۲-۴- پراکنش منطقه ای

بررسی آماری میزان کاربرد هریک از عناصر طبیعی یاد شده در مناطق بیست و دوگانه شهرداری تهران (پراکنش منطقه ای) نشان می دهد که درکل، ۷۳ درصد مناطق تهران دست کم از یک عنصر طبیعت در ساختار جای نامهای خود استفاده کرده اند. در حقیقت عدم استفاده یک سوم مناطق تهران از این عناصر نشان از عدم یکنواختی در کاربرد این نمادهای طبیعی دارد. این دامنه تفاوت از صفر تا ۳۰ درصد متغیر بود. از مجموع ۳۷۱ جای نام مورد بررسی، میانگین کل استفاده از عناصر طبیعت حدود ۱٫۵ جای نام برای هر منطقه یا به عبارتی ۹ درصد بود (جدول ۱). اگرچه از نظر آماری میان جای نامهای مبتنی بر طبیعت و کل جای نامها همبستگی معنی داری دیده می شود ($R=0.4$) ولی چشمگیر نیست.

ازسوی دیگر، از نظر آماری میان مساحت فضای سبز هر منطقه با جای نامهای مبتنی بر طبیعت همبستگی معنی داری دیده می شود ($R=0.34$) ولی چشمگیر نیست. یعنی مناطق دارای فضای سبز بیشتر لزوماً جای نامهای مبتنی بر طبیعت بیشتری ندارند (جدول مساحت فضای سبز مناطق در اینجا آورده نشده است).

جدول ۱. ترکیب کل جای نامها و جای نامهای مشتق از طبیعت در محلات مناطق ۲۲ گانه شهر تهران

منطقه	تعداد کل جای نامها	تعداد جای نامهای مشتق از طبیعت	%	منطقه	تعداد کل جای نامها	تعداد جای نامهای مشتق از طبیعت	%
یک	۲۶	۲	۸	سیزده	۱۳	۰	۰
دو	۳۰	۴	۱۳	چهارده	۲۵	۳	۱۲
سه	۱۲	۰	۰	پانزده	۱۸	۰	۰
چهار	۲۰	۲	۱۰	شانزده	۹	۱	۱۱
پنج	۲۶	۳	۱۲	هفده	۱۲	۱	۸
شش	۱۹	۱	۵	هجده	۱۶	۲	۱۲
هفت	۱۹	۴	۲۱	نوزده	۱۶	۳	۱۹
هشت	۱۳	۱	۸	بیست	۲۱	۰	۰
نه	۹	۰	۰	بیست و یک	۱۷	۱	۶
ده	۱۰	۳	۱۰	بیست و دو	۹	۳	۳۳
یازده	۱۸	۰	۰	جمع کل	۳۷۱	۳۵	۹
دوازده	۱۳	۱	۸				

۳-۴- پراکنش موضوعی

درمیان عناصر طبیعی طبقه بندی شده، پدیده های جغرافیایی و فضای سبز طبیعی بیشترین (۳۷ درصد) و فضای سبز انسانی کمترین (۲۶ درصد) فراوانی را به خود اختصاص داده اند (جدول ۲). درکل، نام گلها و گیاهان و سپس نام آبگیرها و رودها متداولترین عناصر جای نامها بودند. این یافته ها شبیه پژوهشی دیگر در تایلند [۵] بود که در آن نام گیاهان و آبگیرها دو نمونه از متداولترین عناصر در جای نامها بودند.

جدول ۲. فراوانی کاربرد هریک از عناصر طبیعت در جای نامهای محلات تهران

عناصر	تعداد کل	درصد از کل
پدیده های جغرافیایی	۱۳	۳۷
فضای سبز طبیعی	۱۳	۳۷
فضای سبز انسانی	۹	۲۶
کل	۳۵	۱۰۰

۵- نتیجه گیری و پیشنهادات

در مطالعات جهانی، جای نامها را از سه منظر بررسی می کنند: نحوه تشکیل جای نامها؛ ریشه شناسی جای نامها؛ و بررسی تغییرات جای نامها [۵]. این پژوهش، تاحدودی هر سه منظر را پوشش داد. در این پژوهش مشخص شد که حضور رسمی جای نامها در تهران را می توان پس از اهمیت یافتن تهران از زمان قاجار پررنگتر دید. جای نامهای تهران تغییرات زیادی کرده و به تدریج پذیرای عناصر طبیعت در ساختار خود شده اند.

عدم استقبال مسئولین شهری برخی مناطق شهرداری در استفاده از عناصر طبیعت در جای نامهای تهران را شاید بتوان در ماهیت و شکل بی تناسب و خسته کننده خود شهر تهران جستجو کرد. شکی نیست که سرعت رشد فضاهای سبز در تهران با سرعت رشد فضاهای مسکونی و تجاری همخوانی نداشته است. عدم وجود فضاهای سبز یا به سبب نوع اقلیم گرم و خشک تهران بوده، و یا به سبب بدل شدن فضاهای سبز به آپارتمانها و برجهای بی قواره یا بزرگراههاست. سرانه فضای سبز تهران با استانداردهای جهانی فاصله دارد، اما همین ویژگی کمبود فضای سبز هم نتوانسته انگیزه ای را برای نامگذاری معابر شهری تهران بر اساس عناصر طبیعت ایجاد کند تا کمی از این خلاهای ذهنی پر شود.

مشکلات تهران معاصر متعدّدند: از آلودگی هوا و ترافیک گرفته تا نابهنجاریهای اجتماعی. از سوی دیگر، تهران معاصر گستره جغرافیایی و تنوع فرهنگی و نژادی زیادی دارد. همه اینها می طلبد به مقوله گزینش جای نامها جدی تر بیاندیشیم. جای نامهای نیک که عناصر طبیعت در آنها حضور دارند تا حدی می توانند روحیه و نشاط مضاعفی را برای تهران نشینان ایجاد می کند.

تحقیق حاضر را می توان در مقیاس کلان تر برای کل شهر تهران، استان تهران، یا استانهای دیگر انجام داد تا در مورد جای نامهای جغرافیایی ایران به یک جمعبندی جامع تری دست یافت.

1. Place names
2. Entity
3. Arbitrary
4. Persia

مراجع

1. Anon, 1935. The names of countries used by other countries. *The Geographical Journal* 85 (5): 458-462.
2. Coates R, 1998. A new explanation of the name of London. *Transactions of the philological Society* 96(2): 203-229.
3. Hodges F, 2007. Language planning and placenaming in Australia. *Current Issues in Language Planning* 8 (3): 383-403.
4. Lewis P G, 1982. The politics of Iranian place-names. *Geographical Review* 72 (1): 99-102.
5. Prasithrathsint, A, 2007. Principles of Thai place-name formation: a reflection of natural and cultural heritage. *Int'l j. Soc. Lang.* 186: 59-73.
6. Watanabe N, 2007. Politics of Japanese naming practice: Language policy and character use. *Current Issues in Language Planning* 8 (3): 344-364.
7. Mazumdar S, 2000. Autocratic control and urban design: The case of Tehran, Iran. *Journal of Urban Design* 5(3): 317-338.